

Лариса Квасюк (Остроз)

АРХЕТИП ЦЕРКВИ-МАТЕРІ В МІФОЛОГІЧНИХ ПОБУДОВАХ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

Мелетій Смотрицький на відміну від своїх сучасників випадає з чітких тенденцій релігійної полеміки початку XVII століття, бо ставить собі завдання значно ширше, аніж дати відповідь конкретному опонентові, спростувавши чи утвердивши істинність богословських питань. Творам М.Смотрицького притаманна концептуальність вираження. Їх об'єднує ідея повернення до джерел руського християнства й прилучення Русі до апостольської традиції, збереженої і переданої греками. У контексті ідеологічної функціональності ці ідеї сприймаються як міфи тієї епохи. Завдяки цим міфам, що апелювали до “авторитету давнини”, Мелетій Смотрицький намагався зробити легітимним візантійсько-руський етнос у Речі Посполитій. Не відмовляючись від старого як субстанційного і вічного, мислитель одночасно йшов назустріч модерним ідеям, новій культурі, здійснюючи безнадійну спробу об'єднати дві культурні концепції західної та східної цивілізацій у своєму світі. А це були різні концепції. Пам'ятаємо, що у суспільно-політичному відношенні церква східного віровизнання в Речі Посполитій була позбавлена державної підтримки і зосереджувалася на внутрішніх проблемах епістемологічного характеру. Західна церква ж стала на шлях апологетики державних структур, уніфікуючи дисципліну. У цей же час з'являється і протестантизм як інша релігійна модель, що ініціювала необхідність повернення до первинного та автентичного.

Всі ці релігійні моделі – східного і західного християнства, протестантизму, – як певні погляди на те, що є найбільш цінним у світі християнської культури, її інтерпретації знайшли своє відображення у міфологічних побудовах творів Мелетія Смотрицького, зокрема і в його “Треносі”.

Історик української літератури Сергій Єфремов так висло-

вився про "Тренос" Смотрицького: "Надто цікава постать цього от письменника, що його Куліш назвав був "одним из замечательнейших лиц нашей истории". Мелетій Смотрицький був вихованцем, з одного боку, Острозької школи й тієї, що там панувала духовної атмосфери, а з другого – закуштував був і єзуїтської науки та західно-європейського життя. Це одбилось на його літературній діяльності хитаннями й суперечностями, з яких видно незрівноважену вдачу, хитку та непостійну "мятущуюся", мовляв душу. Року 1610-го з'явився (мовою польською, але ніби як переклад з грецької та української!) глибоко песимістичний, але надзвичайно поетично, й з справжнім надхненням написаний "Тренос" або "Плач" Теофила Ортолога – під цим псевдонімом виступає Смотрицький. Під пером його сучасна Україна ніби оживає і невимовно тужними плаче словами, промовляючи до дітей своїх, що покинули нещасну матір, Церкву Православну, на сором, на ганьбу та поневір'яння" [8, 138-139].

"Тренос", окрім посвяти та передмови, поділено на десять розділів. У перших двох мова йде про становище Православної Церкви, у двох наступних міститься критика Церкви Римської, а в останніх розглянуто догматичні та обрядові суперечки між західною та східною церквами. Книга Смотрицького викликала реакцію серед православних та обурення в католицькому світі. Перші назвали автора "отцем благочестя", "янголом Божим", порівнюючи його натхненну працю з творами Івана Златоуста. Католики, за словами біографа Смотрицького Якова Суші, вважали, що "звіку ще ніхто з єретиків на святий престіл не нападавсь так злостиво: кожне слово тут язва, кожна думка – отрута, тим гірше, що автор розпустив її в красі стилю, як у солодкій принаді" [12, 66]. Петро Скарга – польський єзуїт, назвав автора "Треносу" "чорним нічним вовком в овечій шкурі", а також звернув увагу "на політичний аспект появи книги Смотрицького: вона була видана на початку 1610 року, коли польський король Сігізмунд III Ваза (1587-1632) почав кампанію проти Московії. Зв'язок тут очевидний: твердження про те, що під владою турецького султана Східна церква користується більшою свободою, ніж під владою папи, що може бути зрозуміло як заклик до рутенів Польської держави не виступати проти своїх одновірців в Московії, які можуть принести їм релігійну свободу. Не варто тому дивуватися, що в наказі,

що був виданий 1 квітня 1610 року в таборі під Смоленськом, Сігізмунд заборонив розповсюдження книги і звелів конфіскувати її тираж, а автора заарештувати”, – саме до такого відтворення ходу подій повертається зарубіжний дослідник Франсис Томпсон [13, 179].

У статті на прикладі “Треносу” Мелетія Смотрицького спробуємо представити відображення у символічній міфологічній формі Церкви-Матері одного з архетипів – образів колективного несвідомого за термінологією К.Г. Юнга – архетипу Матері [16], що знайшов своє виявлення в міфологічних побудовах творів автора. Ці тексти, з позицій сучасної методології, виступають як виявлення певних конструкцій реальності, представляють інтуїцію життєвого світу автора, його міфологію. У сучасних гуманітарних науках міф трактується як перехід від природи до культури, до людської свідомості. Міф – це історична поліфункціональна форма світовідношення, самоопису, самовідтворення особистості і більш широко системи. Він виражає структуру життєвого світу, є засобом конструювання людиною певного соціального порядку [7, 163]. Міф репрезентує буття у завершеній формі.

Мовою міфологічних конструкцій виступають символи як втілення неусвідомлюваних цінностей та станів. Символи не просто репрезентують реальність (тоді вони є лише знаками), але й є частиною реальності. Символ враховує смисли та цінності, що відображають духовні, творчі можливості людини. Символ пов’язаний з соціально визначеною поведінкою носіїв культури і його семантика контекстуальна. Такі методологічні підходи, що були розроблені Р. Бартом [1], Я. Голосовкером [3], М. Мамардашвілі [10], Є. Мелетинським [11], К. Хюбнером [15], будуть теоретичною основою вивчення архетипового підґрунтя міфологічних побудов творів Мелетія Смотрицького, зокрема, його “Треносу”.

Мелетій Смотрицький творив у річищі парадигми християнської традиції як мета-тексту. Ця традиція, що репрезентована не лише текстами Святого Письма, а й церковним переказом, апокрифічною літературою, релігійно-фольклорними жанрами, впливала і на модель світу, що конструювалася Мелетієм Смотрицьким, і знайшла відображення у його творі, де кожна істота, предмет, постать, ситуація мають свій символічний зміст.

Нагадаємо, що твір є із жанру полеміки. У текст закладено реального опонента, що його через протиставлення намагався переконати автор в істинності та правдивості своєї церкви. Для цього використовувалися часопросторові уявлення, в основі яких лежала антиномія ідеального минулого і марнотного теперішнього. З ідеальним минулим автор пов'язує власну традицію. Вважав, що її світ вартостей автентичний і похідний від сакрального. За усталеними зразками, традиціями необхідно будувати сучасне життя, – зазначає полеміст. Колишнє існування церкви розглядається ним як досконале.

Автор прагне переконати представників православних родин в істинності старожитньої віри, наголошуючи на відсутності доктрини святості, автентичності і правдивості в тій церкві, до якої вони прийшли. Тут виразно вимальовується опозиція "свій" – "чужий" (позитивний – негативний). Через колонізаційні елементи як "чужі" сучасний простір автор вважає негативним, трагічним – минуле як краще – "золоті часи" – втрачене. Сучасне вже не має відчуття спадкоємності сакрального минулого, не мислиться автором як пов'язане з Святим Письмом.

Звучать антиномії: сакральна і профанна сфери, Бог і світ, святий і світський, віра і розум.

Ці різні антиномії знаходять своє розкриття у "Треносі" Мелетія Смотрицького. Автор твору прагне подолати часову опозицію тепер-колись через встановлення ідеального простору. У цьому виражається його утопічне прагнення досягнути гармонії і оптимального варіанта, вийти із злої, хаотичної дійсності, драматизму ситуації кінця XVI – початку XVII століть.

Як цього можна досягнути? На думку Мелетія Смотрицького, за допомогою церкви. Тому до образу церкви і звертається автор полемічного трактату.

У першому розділ "Треноса", що дав назву цілому твору, бо називається "Лямент" (Плач) або "нарікання Церкви святої східної на звироднілих синів" у формі плачу або голосіння автор виступає з докорами ніби матері східної Церкви своїм синам "виродкам", що в тяжку годину покинули її та залишили на поталу ворогам. "Горе мені бідній, горе нещасній, з усіх боків з майна пограбованій, на світову ганьбу мого тіла з усіх риз оголеній!

Горе незносимими тягарями обтяженій: руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на бедрах, меч над головою обсічений, вода під ногами глибока, огонь по боках – невгасимий!

Звідусіль крики, звідусіль страх, зусюду переслідування: біда в містах і селах, біда в полях і дібровах, біда в горах і пропастях земних!

Нема ніде місця спокійного, ані сховища безпечного: день в болях і в ранах, ніч в стогоні і зідханню, літо гаряче аж мліти, зима морозна – аж до смерти! Мізерну наготу терплю, до смерти мене переслідують!

Перед тим гарна і багата, тепер зогиджена й убога! Колись королева всьому світові мила, тепер усіма зневажена і загнана!

Все, що живе: всякі народи й усі мешканці землі до мене приступіть, послухайте голосу мого, пізнайте чим була я, і подивуйтеся!

Посміховиським світові тепер я стала, а передтим людям і ангелам була подивом. Прекрасна була між усіма, любя й мила, гарна як зоря рання на Сході, красна як місяць, визначна як сонце, одиначка у матері своєї, вибрана в батьківській моєї, єдина чиста голубиця, непорочна, нічим не змазана, не покаляна. Олій розлятий – ім'я моє, джерело води живої – моє прізвище!

Побачивши мене, доньки Сіону називали мене найбільш благословенною королевою. Коротко сказавши – я була між доньками Сіону, як Єрусалим між усіма містами жидівськими, що лелія між терням – була я між дівчатами!

Задля тієї краси забажав Цар моєї уроди, кращий між синами людськимим, а полюбивши, вічним подружнім зв'язком з собою зв'язав.

Діток родила я і виховала – але ті мене виріклися, стали мені посміховищем і докором! Роздягли мене з шат моїх – і нагою мене з дому вигнали, забрали оздобу тіла мого і красу голови моєї взяли!

Що ж іще? Вдень і ніччю вони змовляються на бідну мою душу і про згубу мою неустанно думають!

Ви, що стоїте передо мною, ви, що дивитеся на мене, послухайте і подумайте – чи є де біль більший від могого? Чи є де смуток і жаль, як журба моя? Діток родила й виховала – а вони мене виріклися, і стали мені упадком – тому сиджу тепер як одна з вдів-голосільниць!

Колись пані Сходу і Заходу, Полудня і Північних країв, а тепер вдень і ніччю плачу і сльози мої по щоках моїх як річні потоки течуть, а нема кому мене потішити: всі мене одбігли, всі погордили, родичі мої далеко від мене, приятелі мої неприяте-

лями моїми стали, сини мої, гадючому позавидувавши племені, утробу мою заразливими жилами жалять!

Слухайте моєї жалісної пісні всі народи, прийміть до вашого уха всі, що на світі живете: Сини й доньки, котрих я родила, покинули мене, пішли за тою, що ними не боліла, аби збитком товщу її насититися!

Священики мої посліпли, пастирі мої понімили, старці мої подуріли, молодики мої здичіли, доньки мої в розпусту вдалися і всі одним замислом – Бога і правду його занедбавши, на душу-життя моє сприсяглися!

Ах, тяжко мені на правду, з тим непокірним потомством, з тим їдовитим гадючим племенем, як тяжко! Хто ж поділить зо мною ті болі, хто мені плакати pomoже? Сини родила й виховала я, а вони мене виріклися і їдовиті жала язиків своїх на мене повиягали. Вони не схоліли послухати тих посланців і слуг, а тепер сам господар прийшов, сам кличе й учить, щоб обтяжені гріхом у ньому полегші шукали і в ньому перебували, і йому охотний послух віддавали.

Та виродки ці за єгипетськими казанами і чосником уганятися воліли, ніж до господаря свого ставитися, що їх на коштовну вечерю кликав" [12, 84-85].

Ці голосіння Східної Церкви – Матері-Вдовиці – зараховує Мелетій Смотрицький до всієї християнської спільноти: до духовенства і до мирян, до всіх верств християнського суспільства. Негативно реагує автор на перехід деяких православних до унії, вважаючи їх вчинок гріхом і беззаконням. До них він закликає наприкінці першого розділу "Треносу" такими словами: "Позволь Утішителю Духу Святий до них ("звироднілих синів") зійти, змякшити їхні затверділі серця, щоб вони мене приймили з вдячністю і вислухали з увагою і дбайливістю. А я стаю перд тими, що називають мене єпископами мого батьківського наслідства Руської Землі і буду до Старшого між ними промовляти" [12, 85-86].

У формі плачу Церкви-Матері знаходить свою символічну репрезентацію архетип Матері. В українській релігійній літературі були різні інтерпретації образу Церкви та його художнього переосмислення. Можна простежити семантичну еволюцію образу від біблійної, патристичної традиції (Св. Кіпріан (Тасцій Цецілій) до переосмислення образу сучасниками Смотрицького – Герасимом Смотрицьким ("Ключ Царства Небесного") та

Кліриком Острозьким (“Отписи”) [2, 9]. У версії Смотрицького можна відзначити багатоплановість, динамічність та своєрідність образу Церкви-Матері.

Враховуючи, що “Тренос” Смотрицького спрямований на опозицію до католицької церкви, яка свої ідеальні устремління втілювала в образі Бога-Отця як верховної батьківської сили, можна зіставити дві культурні традиції, що виражені в образах Церкви-Матері Смотрицького та Бога-Отця Петра Скарги (“Про єдність костелу Божого”). Зауважимо, що у ширшому культурологічному контексті ці дві метафоричні конструкції виступали як своєрідна проекція дійсності, означуючи культурну ідентичність епохи, у якій вони актуалізувалися. З ними пов’язувалася бажана перспектива уявного світу. На відміну від західної, латино-польської системи, модель ідеального світу в православній культурі слов’ян проектувалися через культ материнської першооснови – тобто через архетип матері. В універсальній метафорі Церкви-Матері, яка є емоційним стрижнем знаменитого “Треносу”, втілювалася ідея втраченої єдності. Через метафоричний образ український письменник проголошував цінності ідеального єднання руської православної еліти навколо материнського начала, за родинними й духовними ознаками, які втілював цей образ. В суспільному сенсі ці основні засади скеровувалися на державоцентричну модель: католицькою релігійною культурою – Deus-сили, православною – страждання, смирення, убогість, покора та аскетизм. Таке глобальне проектування можна охарактеризувати з погляду повернення до первісного автентичного міфу (міф Золотого віку). Абстрагуючи ці ідеї, приходимо до схеми: Скарга – ідея перетворення світу суспільної структури, встановлення ієрархічної системи релігійних і політичних положень. Натомість, православний Смотрицький реінтерпретував ідею метафізичного рівня – спокутування гріха; апологетизація материнських страждань, смиренності й послідовності “у вірі батьків наших” стає благодаттю від Бога в отриманні прав для руського народу, як ідеальної, “Богом обраної”, духовної спільноти.

За традиційними середньовічними уявленнями, церква є джерело об’явлення і творіння. Вона виконує функцію захисниці і покровительки, а тому сприймалася як абсолютно довершена. Християнська доктрина трактувала церкву як самодосконалу, замкнуту. Та через поширення людського гріха церква втрати-

ла порядок, а тому має переродитися. Тепер її роль містична з опікунським, материнським почуттям Богородиці. Ця церква змальовується Мелетієм Смотрицьким як така, що сама тепер потребує захисту своїх синів, а отже, вже не є самодостатня.

Церква-Наречена – ідеальний образ, а Церква-Мати з дітьми-відступниками від Бога-Отця вже ближча до профанного світу.

“Колись – Наречена Христа, тепер – Церква-Мати з її трагічним існуванням. Її буття позбавлене слави, зневажена всіма, опечалена, убога, трагічний час, що плачу гідний. Тому і лунає лямент за втраченим минулим. Істинна святість зійшла у профанний світ. Це образ скривдженої дітьми вдови. Звучить заклик повернення до православ'я. До початкового, до первинного, в до-історію, в сакральний час. Вказується, що потрібно постійне очищення через систему християнських ідеалів – таїнства, літургію, молитву. Необхідно повернутися до материнської любові,” – каже Мелетій Смотрицький. У реальній ситуації церква, що була позбавлена церковної ієрархії не могла в ритуальний спосіб підтверджувати свій зв'язок із божественним. Для цього необхідне поєднання з історією Христа – безперервний літургійний процес.

Отже, символ Церкви-Матері виражає нереалізованість православних русинів у соціокультурній системі Польсько-Литовської держави.

На думку полеміста, Церква-Мати має звернутися до Бога-Отця як до судді, що здатний відновити справедливість і віддати належне покарання дітям-відступникам. Але покарання має бути не одразу, вона закликає дати дітям можливість покаятися. Церква-Мати виконує функцію посередництва між Богом і людиною, вона вселяє віру в порятунок і уникнення від кари Божої. Вона бере на себе вину своїх дітей. Молитва Богоматері не завершена, світ потребує зміни і порятунку.

Дві структури християнської культури – візантійсько-руська і латино-польська – використовуються автором. З одного боку, Бог має стояти на сторожі певних моральних цінностей. З іншого, через материнське начало, що є вторинним, страдницьким, також може надійти очищення, вважає автор.

Смотрицький виступає за відновлення первісного, автентичного стану речей, що репрезентований протестантами, за відмову від нашарувань.

Ефект емоційного досягався Смотрицьким у зображенні центрального образу “Треносу” – Східної Церкви-Матері. Автор представляє його в розвитку, динаміці. З одного боку, зосереджує увагу на його святості, величності, монументальності, яка залишилася у минулому і є втраченою. А з іншого, репрезентує її нинішній стан – убогості, приреченості, покинутості. Обігруючи “естетику потворного” (Д.Чижевський), Смотрицький зображував образ Церкви у жахливо-натуралістичний спосіб. Уже з перших сторінок твору образ Церкви-Матері, переданий епітетами “обідрана”, “оголена”, “незносними ладунками, тягарем обтяжена”. Емоційний ефект перевдягання скеровувався на те, щоб викликати у православного читача почуття жалю до образу скривдженої Церкви-Матері. У зверненні до традиційного в естетиці бароко прийому антропоморфізації чи натуралізації культових образів спостерігаємо своєрідний антропологічний злам – засвоєння Смотрицьким нового типу культури, яка вивершує людські почуття у релігійному творі, наділяючи ними божественний образ.

Полеміст зосереджував свою увагу на ідеї святості, трансформації первообразів у дійсність, з метою її сакралізації. Церква-Наречена і Церква-Мати – це свідчення існування небесної і земної ієрархії. Культ Матері – автентичний і вартісний для Смотрицького. Нагадаємо, що у Петра Скарги відбувалася десакралізація образу Церкви-Матері, зниження її вартості.

Варто зазначити, що ідея досконалої Церкви не є сталою у Смотрицького, вона щоразу видозмінюється, автор надає їй іншого семантичного звучання залежно від конфесійних прагнень.

Література

1. Барт Р. Мифологии / Барт Р. – М., 1996.
2. Бабич С. Мифологізація структури: “Тренос...” Мелетія Смотрицького у контексті барокового моделювання ідеального світу / С. Бабич // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. – Вип. VIII. – Рівне, 2000. – С. 3–10.
3. Голосовкер Я.Э. Логика мифа / Голосовкер Я. Э. – М., 1987.
4. Грушевський М. С. Історія української літератури / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. V. – Кн. 2.
5. Грушевський М. С. Історія української літератури / М. С. Грушевський. – К., 1996. – Т. VI. – Кн. 1.

6. Грушевський М. С. Історія української літератури / М. С. Грушевський. – К., 1996. – Т. VI. – Кн. 2.
7. Залунин В.И. Миф в контексте социального конструирования / Залунин В.И. // Философские исследования. – 2002. – № 9. – С. 163–165.
8. Єфремов С.О. Історія українського письменства / Єфремов С.О. . – К., 1995.
9. Кралюк П.М. Духовні пошуки Мелетія Смотрицького / Кралюк П.М. – К., 1997.
10. Мамардашвили М., Пятигорский А. Символ и сознание (метафизические рассуждения о сознании, символе и языке) / Мамардашвили М. – Иерусалим, 1982.
11. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа / Мелетинский Е.М. – М., 1976.
12. Мелетій М. Соловій, ЧСВВ. Мелетій Смотрицький як письменник / Мелетій М. Соловій. – Рим-Торонто, 1978. – Ч. II. – 450 с.
13. Томсон Франсис. Мелетій Смотрицький и уния с Римом: религиозная диллема в Рутении XVII века / Томсон Ф. // 400 лет Брестской церковной унии 1596-1996. Критическая переоценка. Сборник материалов Международного симпозиума. – Неймен Голландия, 1998.
14. Фадеева И.Е. Символ в культурной коммуникации / Фадеева И.Е. // Человек. – 2004. – № 12. – С. 5-14.
15. Хюбнер К. Истина мифа / Хюбнер К. – М., 1996.
16. Юнг К.Г. Душа и миф. Шесть архетипов / Юнг К.Г. – Минск, 2004.